

Azər TURAN

Tarixə Vəton mühərbiyi kimi keçən Qarağag sahəsindən sonra Rusiyannı siyasi çevrələrində Turan problemi gündəmən gəldi. Hətta buna Rusiyannı Xarici İşlər naziri Lavrov da müsbət bildirdi... Lavrov elhiyatı danıştı. Taximinarları dedi. Anma indi 1918-ci il deyil, 2021-ci idir. Yüz il öncə türkənləri uzaq tülkü - Turan moden bir xoyal alıb. Qarağagda Vəton mühərbi mösbəti isə Turanın moden bir xoyalıdan qərçəkçə cəviliyənin müümüklününü isbatladı. Bu gün solib möskurasi Avropa Birlüyü modelində yenidən qədərdir isə Turan keçmişdə xacılışlı yaşılardan başqa, həc bir örnəyi olmadan fərqli toplumlara birləşdirməyə cəhd edir, dünənin politik ahengini bu müstəvidə gorş olduğundan da artıq müdaxilə edə bilir, bəs no üçün Turan yalnız moden bir xoyal olaraq qalmalıdır? Bir halda ki, "miladən 210 il əvvəl Hun hökməndən Mete "hunlar" adı altında bütün türkənləri birləşdirdi zaman Turan möskurasi bir qərçəklik halına gəlmədi, hərnəndən sonra avarlar, avarlıardan sonra görkətlər, görkətlərden sonra oğurlar, burlardan sonra qırğız qazaxlar, daha sonra Kür xan, Çingiz xan vo sonuncu olaraq, Teymurlıng Turan möskurasoni qərçəkləşdirmədi?" (Ziya Gökalp).

Türk dünyasında Turanın ilk ideoloğu Əli boy Hüseynzadədir. Və yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə, Rusiyada da XX yüzil Turan idealına girişə səciyyələndi. Tatar, müslimlərinin Mirseyid Sultanqaliev Turan dövləti qurmaqə cəhd eddi vo Stalin tarafından qolə yetirildi. Renad Muhəmmədi yazar ki, Sultanqalievin istintaqı zamanı mösbəti ondan Ziya Gökalpin "Turan" şeirinin rusca istahəni istənmişdi. Sultanqalievin aşdırıcıları onun fikri galisimində iki nəfər - Yusif Akçurran vo Əli boy Hüseynzadının rəlinin xüsusi vürgülləyirlər. Yer golmışkon, Sultanqalievçilik - "Sultanqalievçina" (termin Stalino məxsusdur) Hüseyn Cavidin də istintaq materiallərindən keçir. Səma şairinin "günahlarından" biri Ermenistanın Azərbaycan arazisində qatılması şartlı - "Böyük Azərbaycan yaratmaq idəyalarını təbliğ etməsi idi. Kasgarlı "Divan"ın tar-cüməci Xəlid Səid Xocayev Turan dövləti yaratmaq idəyalarını dəstek verdiyi üçün güllənləndi... 1937-ci il repressiyalarının asas vo ümumi monzorisi bundan ibarətdi. Cavid iso bir az da irolı getmişdi. Sul-

tanqaliev Moskvada Turan dövləti idəyəsimi ortaya atanda Cavid da burada - Bakıda dünənya golon qızına Turan Cavid, yoni Əbodi Turan adını vermişdi. Ad birbaşa Ziya Gökalpin "Turan" şeirin istinad edirdi: Vəton Əbodi Turandır, yoni "Vəton böyük vo mübbədən ölkədir - Turan".

Tokko odabiyataya deyil, eyni zamanda ictimai tofokkuru, dünənnən ideoloji lügətinə qoşlaş anlaşıda sırayot etmiş Turan, Əli boy Hüseynzadonin çox gənc yaşlarında - İstanbulda qolomu aldığı poeit parça ilə - Gökalpin tobirine, "Türk ittihadına dair yazılım işk "şeriflə" daxil oldu vo yeno do Gökalpin sözleri ilə ifadə etsək, Hüseynzadonin "Turan" manzuməsi "panturancı möskurasonının tictəlləsi" kimi tozədidi, 1918-ci ilde Turan yolumun türk bayraqlı ilk şeñfinin - "Çırçırnurdın, Qara dəniz" in yaranmasına vəsiol oldu vo bunu şerif epigrafına "Sevgili Turan möskurasonının birinci vo yoldur". Ustad Əli boy Hüseynzadə həzərlərini töqdim - qeydi ilə Ohmod Cavadın özü də tsədqiqli vo tarixloşdırıldı.

* * *

"Turan" 1917-ci ilde Budapeştdə çıxan "Turan" dörgisində Dyuła Mesarosun çəvirisi ilə Macar oxucularına da töqdim olundu.

Sizləriniz, ey qövmi-macar, biziزلər iħvan, Əedadımızın müstərəkən manşeti Turan. Bir duygudur biz, həkimin haqqarastan, Mümkinmən ayırsın bizi İncil ilə Quran?

Cingizləri tərtədi şu afaqi şəhərəsər. Timurları höküm etdi şahsınəsərəsər. Fatihlerinə keçdi bütün kışvari-qeyşər...

Macarlarla türkənlərin oqroba millotlu olduğunu ilk dofo irolı sūron vo Turan aləmini Avropaya tanıtırıban Vamberi olmuşdu. Amma Vamberin vo Əli boy Hüseynzadonin Turan amilinə yanaşmaları forqlıydı. Əli boy türkənlərinin və yoxsılışının təmənnə edirdi, Vamberi Rusiyinə cək kündü maraqlıydı. Bu möqamə diqqət yetirən Zəki Vəliydi Toğan yazardı ki, "Pan-turanzim" fikri bidayətdə, macar Vamberi torosindən 1868-1874-cü illər arasında irolu sürüməsələb, Ingiltərə hökuməti torosindən vo Osmanlı İmperatorluğunu Orta Asiyada ruslara qarşı özüne müttəfiq bulundurmaq möqsədilə bir araqlı destəkləmisiştir".

* * *

...Əli boyin şeirinə vo müöllifin "Turan" inimasına istinadın Yusuf Akçurra töqdim edirdi ki, "Hüseynzadə, müslimən türkənlər arasında isə Turanıdır". (Hüseynzadə toxolüssələrənə görə Turan imzası ilə kifayətlenənmişdi. 1934-cü ilde Türkiyədə soyadı baradə qanun qəbul edildən o, Turan özüne soyadı olaraq götürdü: "Əli Turan". Beləliklə, türk dünəsinin Turan soyadı ilə vətəndəsi Əli boy Hüseynzadə oldu).

1915-ci ilənən İstanbul Hüseynzadonin röhbarlığı vo Onur Paşının himayəsi ilə yaradılmış "Rusiya Türkənlərinin Hüquqularını Müdafiə Komitəsi" id. bu elə adla adlanırdı. "Turan heyoti", "Turan heyoti" in Şərqi Avropanı ölkələrinə soñorları, istisnaş olaraq, Şərqi Avropanı dövlətlərinin bütün prezidentləri, məclis sədri vo

XXI əsrin

"Əli boy Hüseynzadənin şairəsi turancılığından yaranmış Ziya Gökalp"

Atatürkün fikir babası

Baş nazırı ilə görüşləri tokco Rusiya möhkəmənən türkənlərin hüquqlarını müdafiəsi deyil, eyni zamanda, Azərbaycanda son Qarağag sahəsindən sonra yenidən aktuallaşdırılmış Turan birləşdirinə tomollo-rini qoyurdu.

Hüseynzadonin doğum gündündə yazdırılmış bu yazi iso Ziya Gökalp baradır. Çünkü Ziya Gökalp da aşağıda görəcəyin kimi, Hüseynzadonin tələnləri ilə "Turan" ismişlərənən yazmış vo özünün bədildiriyinə görə, "Turan" dan sonra davamlı olaraq bu seydişəki osaslardan şorh vo tofsir etmişdi... Qərb tarixçiləri də bu möqama bigano qalmayıb. Tadeüs Svyatovskiy yohudi şəhərəsərəsər, "Genc Kalemələr" dörgisində çap edilib. Vo Mehmet Ziya adlanın gənc ittihatçı o zəmanədən etibarən Gökalp imzasını istəməyə başlayıb. Mosola burasındadır ki, Ziya Gökalp "Turan" şeiri adəbiyyat vo fikir tariximizdə Əli boy Hüseynzadonin eyniadlı maşhur şeirindən sonra ikinci "Turan" dir. "Turan" şeirinin 1911-ci ilde Selanikdə "Genc Kalemələr" dörgisində dərc edən Ali Canip Yontom də "Gökalp türkçülüyü aşlayan adam" - Hüseynzadə - məqəsəlində "Bu seydişəki ruhu Ziya Gökalp ilə boydon almışdır" - yazardı.

Bay Mehmet Ali Tevfikin 1914-cü ilde İstanbulda noşr olunmuş "Turanının doftarı" kitabında belə bir fraza var: "1911-ci ilde ustadın Hüseynzadə Əli boy saylığının bir heyət hizırıldır (o heyətdə Ataturkun də vərliyi istənilər deyil, çünki Mustafa Kamal da həmin günlərdə, Selanikdə və "İtiləhad vo Tərəqqi" in todbırılığında, konfranslarına qatılırlı - A.T.) altı asrın borı gözəldiyimiz sözləri söyleyir. Türkələr tok bir iftəf gəstirir, onlardan moysuşluq alb ovozində işqlı ümidişlər, təlqin edirdi. Mozbəh voz edorok böyük külələrini ziyanдан qurtaran, barmaqı onlara yaması fəzili bi iqlim göstərən mürsəlşərən təlqinlərdən bəndulungu yərlər müdürüldər. Əli boyın qodur qayımatlı işi Hüseynzadonin unudulmuş nitqləri ilə vəcddi golon Selanik türkənləri nozorında bu fikirlər o qodur uca vo ozzirdi. Milli möfkuronin gorugənərəz - Ziya Gökalp, hər şeyin üstündə böyük sistemlilik qabiliyyətini malikdi".

Turan idealı:

lərə, nə Türküstən, // Vəton böyük, müobbəd bir ölkədir - "Turan" məsrələriylə biton möşəur seir Selanikdə yazıldı...".

Hüseyinzadaya görə, Ziya Gökalp "böyük məfkürəsinə doğru tokaməl mərhələlərinin müstəqim bir hal üzərində qöt etmişdi". Hüseyinzadə isə Gökalپın töbürincə İstanbulda gəlişiyələrə baxırdı. "Elm və odbanla torbıyo görəməz zəki gəncləri fəlsəfəyə, milli və icatmə məfkürəyə bigano idilər. Əli boyun təlqinləriyle, işradları ilə az zamanda gənclik sarsılmaz bir iştirəqət alıdı. Artıq əllərdə fəlsəfə və iştirəqət katabları, feminizmə dair asərlər... görüləməyə başlamışdı. Artıq türklorun yalnız Türkiyyə yəni münəbəhə olmadığını, Rusiyada, İranda, Çinə yaşayan türklorun olli-alıtmı mil-yondan fazla olduğunu, bilorlon, öyrənlərənəydi. Bu fikri intibah təlobələrə ümid verdiydi.

Bu fikri intibahın qaynağının, yanı Əli boy Hüseyinzadının erməni terrorundan yaxın bilimsi ümündündən erməni terror təskilatının - Nəmesiñin qurucusu Şəhənəli - Akop Ter Akopyanın da diqqətindən yaxınlaşmışdı. Şəhənəli 1928-ci ilədən yaxınlaşmışdır. "Ankaradan Bakıya türk iştirəqətləndirilməsi" kitabında yazdı ki, "siyasi turanlılıqın sənayesi Salyan doğumluları Əli boy Hüseyinzadının universitet təlobələrə arasında varlığı düşünməli ol-sa, qötü şəkildə onun seyrlərinin heç de bəsə çıxmaması qonaqinto gəlməliyik. Hüseyinzadə sonralar özünün türkçülük görüşlərini hayata keçirəcək intellektual nəsil yəgərub şəkilləndirdi".

Ermənilər Əli boyu doğma Azərbaycan-də zərərsizləşdirilsən, da, Türkiyə bunu bacarmadılar. Amma erməni soyqırımına rəvac verdiyi üçün Ziya Gökalpın Malta adasına sərgüno gəndərilməsinə nail oldular.

Ziya Gökalpın damarlarında şan və ehitişməliyə bir Oğuz Xan yaşayırdı. Amma könələnə Oğuz xan, Çingiz ilham etdi, onun milli kimliyini şübhə altına alınlardı. Yox deyildi. Ali Kamal türk mili düşüncəsinin bütün hoyocanlarını üçüncü minilliyyətənə bildi. Belə bir insanın türk milliyyətindən olmadığını iddia edir, Gökalp isə erməniporost Ali Kamalın iftiralarına rəğmon, "Hətta mon olsaydım: kurd, orb, cırkəz, // İlk qayım olurdu, türk milliyyati! // Çünkü türk qüvvəti orursa, mütləq // Qurtarı hər islam olan milliyyət" - deyib mosolən qapayı.

2007-ci ilə Moskvada "Əli boy Hüseyinzadə" kitabının toqdimat morasimində Rusiyyada tohislərə, azərbaycanlı təlobələrənə biron mono "Necə oldu ki, Əli boy Azərbaycandan İstanbulda gedib osmanlına? - deyib sənəti vərmişdi. Halbuki, suali "necə oldu ki, Əli boy Azərbaycandan gedib osmanlı türkəşdiro bildi?" - şəkinidən de qoymaqla olardı. İndi Ziya Gökalp baroda yaşıdqıca sövg-təbii, həmin epizodu da xatırladı. "Türkəşmək, İslamlamaşmaq, Müsərisləşmək" asırında Osmanlının son mərhələsinə nozordu Gökalp bildiridi ki, XX yüzilin ilk illerində kimi "İstanbullu kəndlilərini Şəhəri namını veriyor, taşralılar isə (paytaxtdan konarda yaşayana) coğrafi yaxınlıqlarına görə arnavut, orab, kurd, laz diyorlardı. Rumeli ohalisi, ümumiyyəti, arnavut idi. Qaradonuz sahilini yalnız lazlara, Şərqi Anadolunu yalnız kürdlərə məskundu. Belə bir coğrafi qövmiyət ünvani bulamayanlar da öyünməli halarını daş parlayardı. Bura surətən osłon türk olan bir çox gənclər arnavutluqla, orobılıqla, yaxud kürdüklü ifixat edirdilər. Türkiyə gözəl gəron toki bər förd yoxdu. Türk kolonisinin aybılı üvanları kimi kimso üzürlənəlməyirdi. Türk Şərqi Anadoluda Qızılıbaş, İstanbulda qaba və kölüy mənənlərində idilər".

Əli boy Hüseyinzadə belə bir osmanlı-nın yenidən türkloşmosında mürşid missiyyətini öhdəsində götürmüştər. "Onur sahərə turanlılığı 1908-dən sonra... digər turançular, o cümlədən Ziya Gökalpı yaratmışdır" (Yusif Akçura).

Ziya Gökalp isə Ataturk yaratdı, onun fikir atası oldu. "Fikrimin babası Ziya Gökalp" (Atatürk).

"Türk moderniyət tarixi"nin, "Türk tərəssi"nin mülliifi, İslamiyyətdən qabaqçı türk dininin - şamanizmin ilk araşdırıcılarından Ziya vəllilərə möxsüs vüqar, namus və fəziilotu aydın üzü, inandırıcı elmi, vəcdi hayocanı ilə, bir cəcəq kimi girdiyi divan dan, bir qohroman olaraq çıxmışdır".

...Hor dofo İstanbulda gedəndo Çemberlitaşda, İstanbullu və səsl-i kuylü və tarxi somtlorından birində qapısı axar-baxarlı Divanyolu caddosuna açılan bir mozarlıq müləvəzi yiyər edirəm. Huznlu kölgələnləyik, "Sultan II Muradın türbəsi" adlanırdıqları bu mozarlıq, sənki forsho işləşlənib. Sultan II Murad, Sultan II Əbdülhəmid, hətta Şeyx Bodroddin də burdadır...

Burada hom da Atatürkün fikir babası, "şıman, doymıri üzü, cəcəq kimi mosum, hor kolmosu bir qıfir silsiləsin oyndur" (Y.K.Bayati), "sixılıq, mütvəvəzi, çox torbiyoli, çox da dəmişan" (A.E.Yalman) və "paran tanımadan yaşayış vo tanımından da olon" (Y.Z.Ortac) türk mürşidi Ziya Gökalp yatar...

Goncliyində özünü öldürmək üçün təpançdan açğılı atışın golpəsi alı stümü-yünə zədolesə də, ölməmişdi. Yaşayıb Əli boy Hüseyinzadəyə rast gəlmək, onun sairənə turanlılığının işığında qorq olub yenidən yaranmaq vo nohayot, Ziya Gökalpa çevriləmkün Möhəmməd Ziya ölməliyidi...

* * *

Ziya Gökalpa görə, Turanın İstiqlalı beşiyi Bakıdır.

Ziya Gökalpa görə, Turanın işi fışqran qaynağından birinci Azərbaycandır...

Ziya Gökalpa görə, Qızıl Alma Bakıdındır...

...Erməni mosoləsi XX yüzilin ovvollorindo. Osmaniyyən möhkəmə salonlarında da dartsılıb. Vo o da qoribor ki, yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, türkəni erməni soyqırımına "sövg etdiyi üçün" Gökalpı bir